

ILONA PRZYBYŁOWSKA

**WYWIAD O WYWIADZIE JAKO METODA OTRZYMYWANIA
INFORMACJI O REAKCJI WEWNĘTRZNEJ RESPONDENTA
NA PYTANIE KWESTIONARIUSZA**

**1. Ogólna charakterystyka wywiadu o wywiadzie w zakresie
jednego pytania kwestionariuszowego**

Wywiadem o wywiadzie nazwaliśmy rozmowę z respondentem na temat przebiegu reakcji wewnętrznej respondenta na pytanie kwestionariusza. Jej celem było uzyskanie danych umożliwiających:

- ocenę wartości istotnej odpowiedzi respondenta na pytanie kwestionariusza w kategoriach: prawidłowa, a więc trafna, nietrafna względnie trafna przypadkowo.
- ustalenie przyczyn nieistotności odpowiedzi respondenta na pytanie zadane w wywiadzie zasadniczym¹.

Zakres i rodzaj informacji poszukiwanych w wywiadzie o wywiadzie był dokładnie sprecyzowany i wynikał bezpośrednio z przyjętych założeń modelowych odnośnie do przebiegu reakcji wewnętrznej respondenta na pytanie kwestionariusza. Jak pamiętamy, w modelu wyodrębniono różne fazy i części faz procesu formowania odpowiedzi, przewidując dla każdej z nich warianty możliwych reakcji respondenta, oraz określono ich charakter (prawidłowe, nieprawidłowe). Zadaniem ankietera prowadzącego wywiad o wywiadzie było ustalenie, który z tych wariantów wy-

¹ Terminami „wywiad kwestionariuszowy” i „wywiad zasadniczy” posługujemy się zamiennie.

stąpił w poszczególnych częściach faz reakcji wewnętrznej respondenta na pytanie kwestionariusza w przypadku badanego. Stwierdzenie zakłóceń w jakimkolwiek momencie procesu formowania odpowiedzi stanowiło — zgodnie z założeniami modelu — podstawę do zakwestionowania prawidłowości istotnej odpowiedzi respondenta na pytanie kwestionariusza. W przypadku gdy odpowiedź badanego w wywiadzie zasadniczym była nieistotna, stwierdzenie tych zakłóceń było równoznaczne z wyjaśnieniem przyczyn jej nieistotności.

Wywiad o wywiadzie z metodologicznego punktu widzenia zaliczyć można do tzw. wywiadów swobodnych ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji². Wywiady tego typu odznaczają się dwiema zasadniczymi cechami. Sposób ich prowadzenia nie jest ujednolicony. Prowadzący wywiad może zadawać pytania w różnej kolejności, w różnej formie zależnie od możliwości intelektualnych respondenta. Nie posługuje się więc kwestionariuszem w sensie jednolitej listy zadawanych pytań. Jednocześnie jednak zobowiązany jest uzyskać od wszystkich respondentów ujednolicone dane, co ma umożliwić ilościowe opracowanie rezultatów. Osiąga się to zazwyczaj poprzez opracowanie zestandaryzowanej listy poszukiwanych informacji, która stanowi podstawowe narzędzie w pracy ankietera³.

Zastosowany przez nas wywiad o wywiadzie tylko w pewnym zakresie spełniał kryteria wywiadu swobodnego ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji. Przygotowana lista jednostkowych pytań badacza, pełniąca rolę indeksu poszukiwanych informacji, była w wysokim stopniu zestandaryzowana (dokład-

² Ogólną ideę tego wywiadu zaprezentowano w podręczniku S. A. Richardsona, B. S. Dohrenwenda, D. Kleina, *Interviewing. Its Forms and Functions*, New York — London 1965, s. 32-55. Autorzy cytowanego podręcznika posługują się określeniem *nonscheduled standardized interview*. Polski termin nie jest dokładnym tłumaczeniem z angielskiego, oddaje jednak, naszym zdaniem, lepiej podstawowe cechy omawianego wywiadu.

³ Por. I. Przybyłowska, *Wywiad swobodny ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji i możliwości jego zastosowania w badaniach socjologicznych*, maszynopis IS UŁ.

niej scharakteryzujemy ją w dalszej części rozważań). Natomiast sposób prowadzenia wywiadu był znacznie ujednolicony. Ankieterów zobowiązywano bowiem do przestrzegania określonego toku wywiadu. Przygotowano im ponadto wzory pytań, co doprowadziło również do standaryzacji sposobów pytania o poszczególne kwestie w stopniu znacznie większym niż początkowo zakładano.

2. Przygotowanie wywiadu o wywiadzie

Przygotowanie techniki, umożliwiającej zgromadzenie interesujących nas danych, polegało na opracowaniu odpowiednich narzędzi badawczych oraz teoretycznym i praktycznym szkoleniu ankieterów. Wiązało się ono również z koniecznością selekcji ankieterów.

Opracowano następujące narzędzia badawcze:

1. listę jednostkowych pytań badacza do wywiadu o wywiadzie,
2. karty pytań,
3. graficzny schemat toku wywiadu o wywiadzie,
4. wzory pytań do wywiadu o wywiadzie.

1. Narzędziem informującym ankieterów o zakresie i charakterze poszukiwanych przez nas informacji była — oparta na modelu — lista jednostkowych pytań badacza. Stanowiła ona odpowiednik zestandaryzowanej listy poszukiwanych informacji stosowanej w wywiadach swobodnych ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji. Jak każda tego typu lista spełniała ona dwa warunki, z których pierwszy odnosił się do tej listy jako całości, drugi do pojedynczych poszukiwanych informacji⁴.

— Lista poszukiwanych informacji była zamknięta. Zobowiązywało to ankieterów do zdobycia w przypadku każdego respondenta wszystkich tych i tylko tych informacji, które znajdowały się na liście.

⁴ Warunki te sprecyzowane zostały w cytowanym opracowaniu I. Przybyłowskiej.

— Pojedyncza poszukiwana informacja przedstawiona była w postaci rozłącznego i wyczerpującego zbioru alternatyw, obejmującego wszelkie interesujące badacza wartości danej zmiennej. Uzyskanie informacji polegało na zaklasyfikowaniu konkretnego przypadku do odpowiedniej kategorii. Od strony zatem formalno-logicznej mieliśmy tu zawsze do czynienia z pytaniami zamkniętymi typu „czy” lub „który”, o jednej alternatywie⁵ (patrz: Aneks B I). Ankieterzy uzyskiwali od respondentów informacje wg listy jednostkowych pytań badacza. Miało to zapewnić uzyskanie: wszystkich interesujących nas danych, co więcej, informacji zestandaryzowanych (umożliwiających liczenie badanych zjawisk).

2. Karty pytań były narzędziem uzupełniającym w stosunku modelu i w konsekwencji listy jednostkowych pytań badacza⁶. Jak już o tym była mowa, w kartach wyszczególniono:

- informację poszukiwaną w danym pytaniu kwestionariusza,
- alternatywy tego pytania,
- definicje terminów zawartych w tym pytaniu,
- założenia merytoryczne tego pytania,
- warianty procesów prawidłowych, prowadzących do uformowania odpowiedzi na to pytanie (por. Aneks B III).

3. Przechodząc do omówienia kolejnego z narzędzi badawczych — graficznego schematu toku wywiadu — przypominamy kilka kwestii ogólniejszych, które już sygnalizowaliśmy.

Wywiad o wywiadzie zmierzał do ustalenia wartości istotnych odpowiedzi respondenta na pytanie kwestionariusza oraz w przypadku, gdy odpowiedź ta była nieistotna, przyczyn jej nieistotności. Można to było osiągnąć poprzez analizę procesu formowania odpowiedzi. Nieprawidłowość w przebiegu tego procesu pojawić się mogła w różnych jego momentach. Niezależnie jednak od tego, w jakiej fazie reakcji wewnętrznej respondenta wystąpiły

⁵ Por. T. Pawłowski, *Metodologiczne zagadnienia humanistyki*, Warszawa 1969, s. 80-85.

⁶ Por. B. Tuchańska, *Analiza modelu wewnętrznej reakcji respondenta na pytanie w wywiadzie kwestionariuszowym*, artykuł w niniejszym tomie *Analiz i prób...*

procesy nieprawidłowe, ich stwierdzenie stanowiło wystarczającą podstawę do zakwestionowania prawidłowości uzyskanej odpowiedzi istotnej na pytanie zadane w wywiadzie zasadniczym. Jeśli odpowiedź respondenta była nieistotna, wyjaśniało to również przyczynę jej nieistotności. Stwierdzenie zakłóceń w jakimkolwiek momencie procesu formowania odpowiedzi upoważniało zatem do uznania, iż cel wywiadu został osiągnięty. W związku z tym istniała konieczność dokładnego określenia, w jakich sytuacjach kontynuacja wywiadu o wywiadzie jest zbędna.

Następnym problemem było ustalenie kolejności wypytywania respondenta w wywiadzie o wywiadzie o przebieg procesu formowania odpowiedzi. Wynikała ona logicznie z zawartego w modelu podziału reakcji wewnętrznej respondenta na następujące fazy:

- odbiór pytania (i ewentualnie przyczyny złego odbioru),
- rozumienie pytania (i ewentualnie przyczyny braku rozumienia lub zniekształceń w rozumieniu),
- akceptacja założeń merytorycznych i pragmatycznych pytania,
- formowanie stanowiska i odpowiedzi,
- przekonanie respondenta o prawdziwości udzielonej odpowiedzi istotnej.

Należało zatem w pierwszej kolejności zdobyć informacje o tym, jak respondent rozumiał pytanie w wywiadzie zasadniczym⁷. Zależnie od tego, jaki był przebieg reakcji respondenta w tym momencie, w dalszej części wywiadu o wywiadzie pytało o różne poszukiwane informacje. I tak, w przypadku wystąpienia procesu nieprawidłowego ankieter ustalał przyczynę niezrozumienia pytania bądź też zniekształcenia jego treści. W sytuacji natomiast, gdy proces rozumienia był prawidłowy, ankieter ustalał, czy respondent zaakceptował założenia merytoryczne pytania.

Wskazówki na temat toku wywiadu umieściliśmy w liście jed-

⁷ Wywiad o wywiadzie nie obejmował fazy odbioru pytania. Założono, że jeśli pytanie było zrozumiane prawidłowo, odbiór jego musiał być prawidłowy. Jeśli w rozumieniu pytania wystąpiły zakłócenia, starano się ustalić, czy przyczyną tego nie były braki w zakresie odbioru.

nostkowych pytań badacza. W trakcie szkolenia ankietów okazało się jednak, iż dla większości ankietów nie były one jasne, a byli również tacy, którzy nie zwrócili na nie dostatecznej uwagi. W związku z tym pojawiła się konieczność opracowania graficznego schematu toku wywiadu, z którego łatwo można by odczytać zarówno kolejność zdobywania poszczególnych informacji, jak i momenty finalne wywiadu (por. Aneks B II). Schemat ten — jak się później okazało — był podstawowym narzędziem, jakim ankietery posługiwali się w wywiadzie o wywiadzie. (Do sprawy tej powrócimy w dalszej części rozważań.)

4. Przygotowując wywiad o wywiadzie zdawaliśmy sobie sprawę, iż zarówno lista jednostkowych pytań badacza, jak i karty pytań nie są narzędziami dostatecznie operatywnymi do prowadzenia wywiadu o wywiadzie. Przejście od poszukiwanych informacji do sposobów ich uzyskiwania w trakcie wywiadu o wywiadzie, ze względu na teoretyczny charakter tych pierwszych, nawet doświadczonym ankietom mogło sprawiać poważne trudności. Wydawało się zatem konieczne opracowanie wzorów pytań.

Przygotowaliśmy alternatywne sposoby pytania o każdą z pojedynczych poszukiwanych informacji. Znaczna część tych pytań zaczerpnięta została z wcześniej przeprowadzonych wywiadów próbnych⁸. Pytania te jednak dalekie były od doskonałości (główną ich wadą była sugestywność). Dostrzegając wszystkie ich mankamenty przedstawiliśmy je ankietom. Zależało nam bowiem na tym, aby ułatwić im pierwsze kroki w pracy terenowej. Równocześnie od początku zachęcaliśmy ankietów do formułowania własnych pytań, które następnie, w przypadku gdyby okazały się użyteczne, mieli przejmować inni ankietery. Liczyliśmy na to, iż w miarę zdobywania doświadczenia w prowadzeniu wywiadu o wywiadzie ankietery wypracują własne, lepiej dostosowane do

możliwości intelektualnych poszczególnych respondentów sposoby pytania o dane sprawy. Nadzieje nasze — jak się okazało — nie zostały jednak spełnione.

Ankietami byli studenci socjologii po III roku studiów, odbywający wakacyjne praktyki terenowe. Ich przygotowaniu do prowadzenia wywiadu o wywiadzie poświęcono wiele uwagi i czasu. Szkolenie trwało 10 dni, podczas gdy na realizację wywiadów poświęcono 14 dni.

Szkolenie ankietów przeprowadzono w dwóch etapach: teoretycznym i praktycznym.

Celem szkolenia teoretycznego było dokładne zapoznanie ankietów z założeniami koncepcji badań oraz narzędziami służącymi do prowadzenia wywiadu o wywiadzie. Szkoląc ankietów zazwyczaj nie omawia się koncepcji badań lub też przedstawia się ją w sposób ogólnikowy. W naszym przypadku konieczna była jej szczegółowa analiza. Ankietery bowiem musieli zrozumieć, jaką funkcję pełni wywiad o wywiadzie w przygotowywanych badaniach. Zapoznanie ankietów z założeniami koncepcji miało również znaczenie socjotechniczne. Oczywiście było, że powodzenie w realizacji tego wywiadu osiągniemy wówczas, gdy ankietery będą zaangażowani w badania zarówno od strony intelektualnej, jak i emocjonalnej. W wywiadzie o wywiadzie bowiem ankietery miały być nie tylko wykonawcą poleceń badacza. Wymagało się od niego intelektualnej aktywności, samokontroli i krytycyzmu wobec własnej pracy. On przecież w toku wywiadu musiał formułować pytania, a także oceniać, czy otrzymał w ich wyniku poszukiwaną informację.

Ponieważ przypuszczaliśmy, iż ankietery mogą mieć kłopoty ze zrozumieniem i zapamiętaniem przedstawionych im w czasie szkolenia informacji, opracowaliśmy je na piśmie i wręczyliśmy ankietom przed przystąpieniem do szkolenia, zobowiązując ich równocześnie do zapoznania się z całością otrzymanych materiałów.

Szkolenie teoretyczne trwało 7 dni. Tryb tego szkolenia każdego dnia przewidywał:

— szkolenie ogólne (z udziałem wszystkich ankietów),

⁸ Przeprowadzono około 20 wywiadów próbnych. 10 zrealizował mgr Andrzej Pilichowski, przygotowując pracę magisterską nt. *Wywiad o wywiadzie jako metoda otrzymywania informacji o procesie formowania odpowiedzi przez respondentów i jej oceny*. Pozostałe przeprowadzili członkowie zespołu autorskiego.

— szkolenie w grupach (4-osobowe zespoły, którymi opiekowali się dwaj badacze).

W trakcie szkolenia ogólnego kolejno przedstawiono i omówiono:

- założenia koncepcji badań,
- model reakcji wewnętrznej respondenta na pytanie kwestionariusza,
- listę jednostkowych pytań badacza do wywiadu o wywiadzie,
- kwestionariusz do wywiadu zasadniczego wraz z instrukcją,
- karty pytań,
- przygotowany podczas szkolenia graficzny schemat toku wywiadu o wywiadzie,
- wzory pytań do wywiadu o wywiadzie.

Szkolenie w grupach miało charakter dyskusji z ankietarami na temat tych problemów, które omówione były danego dnia podczas szkolenia ogólnego. Dyskusja pozwalała sprawdzić, w jakim stopniu ankietrzy zrozumieli i zapamiętali przekazane im informacje. Ponadto była okazją do wyjaśnienia wszystkich kwestii niejasnych czy budzących jakiejkolwiek wątpliwości ankietarów.

Należy zaznaczyć, iż kilku z ankietarów wykazywało duże zainteresowanie problematyką badań i dociekliwość w stosunku do przedstawianych im założeń koncepcji i narzędzi badawczych. Uwagi krytyczne ankietarów pod adresem przygotowanych narzędzi do prowadzenia wywiadu o wywiadzie przyczyniły się w znacznej mierze do ich udoskonalenia i precyzacji. Uwzględnianie propozycji ankietarów, korzystne ze względów socjotechnicznych, wiązało się z koniecznością wprowadzania zmian w poprzednich ustaleniach. Zmienność przekazywanych ankietarom dyrektyw odbiła się jednak, naszym zdaniem, niekorzystnie na ich aktywności intelektualnej w końcowej fazie szkolenia teoretycznego (aktywność ta zdecydowanie zmalała).

Szkolenie praktyczne — ogólne i grupowe — trwało 3 dni. W pierwszej kolejności ankietarom przedstawiono wywiady pokazowe, chcąc ich przekonać, iż realizacja założeń wywiadu o wywiadzie jest możliwa. Wywiady te przeprowadzili badacze z autentycznymi respondentami i zarejestrowali ich przebieg na taś-

mie magnetofonowej. W czasie szkolenia ogólnego odtworzono te wywiady, dokładnie analizując ich przebieg.

Następnie każdy z ankietarów przeprowadził i zarejestrował na taśmie jeden wywiad próbny. Wszystkie te wywiady zostały przesłuchane i ocenione przez badaczy. Wywiady najmniej udane odtworzono na szkoleniu z udziałem wszystkich ankietarów, organizując dyskusję ukierunkowaną na wskazanie błędów popełnionych w czasie tych wywiadów. Pozostałe analizowano w grupach, demonstrując na kolejnych spotkaniach ze wszystkimi ankietarami te ich fragmenty, w których wystąpiły błędy dotychczas na szkoleniu ogólnym nie omawiane. Mimo iż wywiady próbne nie wypadły najlepiej, dalsze przedłużanie szkolenia nie było możliwe ze względów organizacyjnych (nasz pobyt w terenie był czasowo ograniczony).

Postanowiliśmy w związku z tym dokonać selekcji ankietarów. Spośród 18 studentów uczestniczących w szkoleniu do realizacji wywiadów wytypowano 12 osób. Ankietrzy ci, jak się nam wydawało, zrozumieli i zapamiętali wszystkie dyrektywy badawcze i rokowali nadzieję, iż w stosunkowo krótkim okresie czasu zdobędą pełną sprawność w zakresie prowadzenia wywiadu o wywiadzie.

3. Zbieranie materiałów

Spośród wytypowanych do badań ankietarów utworzono sześć dwójek ankietarskich. Przy ustalaniu dwójek kierowano się przede wszystkim tym, by studenci tworzący dwójkę byli w dobrych stosunkach koleżeńskich. Zadaniem każdej dwójki było przeprowadzenie całości postępowania badawczego w stosunku do 22 osób. Ankietrzy mogli dowolnie dobierać respondentów spośród robotników zatrudnionych we Włocławskich Zakładach Celulozo-Papierniczych.

Z poszczególnymi respondentami przeprowadzano wywiad zasadniczy, a następnie w stosunku do 7 wybranych pytań kwestionariusza wywiad o wywiadzie (przebieg obu wywiadów rejestrowano na taśmie magnetofonowej). Pierwszy z ankietarów prze-

prowadzał wywiad kwestionariuszowy, drugi zaś wywiady o wywiadzie. Zakładano zmienność ról ankierów w tym zakresie.

Przystępując do wywiadu kwestionariuszowego ankier zwracał się do respondenta z prośbą o udzielanie odpowiedzi z namysłem i zgodnie z własnymi przekonaniem. Po uzyskaniu odpowiedzi na pytania kwestionariusza do pracy przystępował drugi ankier. Wyjaśniał respondentowi, iż przygotowujemy ogólnopolskie badania nad pracownikami przemysłu i zależy nam na wypróbowaniu pytań do przyszłych rozmów. Zamierzamy powtórzyć w tych badaniach niektóre z poprzednio mu zadanych pytań. W związku z tym chcemy z nim rozmawiać o tym, jak odebrał te pytania, jak je rozumiał, a także o czym myślał udzielając odpowiedzi na te pytania. Zaznaczano, iż rozmowa może być trudna, ale liczymy na jego dobre chęci i szczerość. Podkreślano, że bardzo zależy nam na zdobyciu informacji. Po tych wyjaśnieniach uprzedzano respondenta, iż przystępując do rozmowy o kolejnych pytaniach będziemy odtwarzać z taśmy zarówno pytanie, jak i udzieloną odpowiedź. Następnie odgrywano respondentowi wywiad o wywiadzie w zakresie danego pytania.

Wywiady przeprowadzano na terenie zakładu pracy w pomieszczeniach pozaprodukcyjnych. Respondenci na czas rozmowy byli zwalniani z pracy. Warunki prowadzenia wywiadów były zatem zbliżone do tych, w jakich zazwyczaj realizuje się badania socjologiczne nad pracownikami przemysłu, chociaż nie były identyczne. W standardowych badaniach nie angażuje się do zbierania danych dwójek ankierskich ani też nie rejestruje się wywiadów na taśmie magnetofonowej.

Taśma magnetofonowa była podstawową formą utrwalenia materiałów z wywiadów o wywiadzie. Ten sposób zapisu danych umożliwiał szczegółową kontrolę pracy ankierów. Każdą dwójką ankierską opiekował się jeden badacz. Przesłuchiwał on dostarczane przez ankierów wywiady i analizował ich przebieg z punktu widzenia osiągniętych rezultatów informacyjnych oraz poprawności ich prowadzenia, po czym przekazywał ankierowi uwagi krytyczne. Zależało nam bowiem na tym, aby ankierzy zdobyli pełną sprawność w prowadzeniu wywiadu o wywiadzie.

W początkowej fazie realizacji badań prowadzono bieżącą kontrolę wszystkich wywiadów. Systematyczności w przesłuchiowaniu wywiadów nie udało się jednak utrzymać w dalszych fazach pracy w terenie na skutek kłopotów ze sprzętem technicznym (uszkodzenia magnetofonów).

Ogółem z 122 osobami przeprowadzono 854 częściowe wywiady o wywiadzie. W opracowaniu uwzględniono 814 wywiadów. 40 częściowych wywiadów odrzucono z powodu braku pełnej rejestracji ich przebiegu oraz błędów ankierskich, uniemożliwiających ich dalsze wykorzystanie⁹.

Zarejestrowane na taśmach wywiady o wywiadzie przepisywano w zasadzie w Łodzi. Tylko niewielką ich część udało się przepisać w trakcie pracy w terenie. Po przeczytaniu większości wywiadów o wywiadzie przystąpiliśmy do opracowania instrukcji kodowej i kodowania danych.

4. Ocena wywiadu o wywiadzie jako metody zdobywania informacji o reakcji wewnętrznej respondenta na pytanie kwestionariusza

a) Metodologiczne założenia wywiadu o wywiadzie i ich realizacja

Przyjmując, że wywiad o wywiadzie może dostarczyć informacji o reakcji wewnętrznej respondenta na pytanie kwestionariusza, opieraliśmy się na założeniach metody introspekcyjnej. M. Kreutz pisząc o tej metodzie zwraca uwagę między innymi na to, iż badani, od których żądamy analizy introspekcyjnej, muszą:

1. "... przeżyć jakieś zjawisko psychiczne ...",
2. "... zwrócić uwagę na te procesy psychiczne, które chce się badać, to znaczy skupić na nich swe myśli, uczynić je przedmiotem zastanowienia",

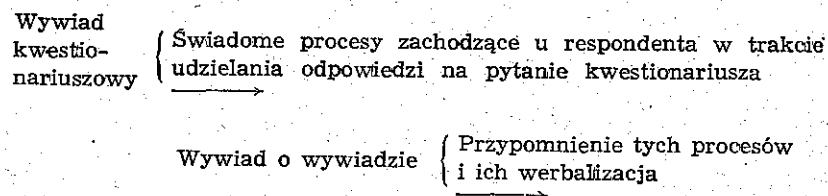
⁹ Błędy te polegały na podjęciu niesłusznych decyzji przy rozstrzygnięciu o istotności bądź nieistotności odpowiedzi respondenta na pytanie kwestionariusza.

3. „... przeżywane procesy rozpoznać, nazwać i wydać o nich pewne sądy”¹⁰.

Kreutz wyróżnia dwie formy introspekcji: introspekcję równoczesną i introspekcję z pamięci, ze względu na to, czy owo „myślenie o własnych procesach psychicznych” występuje „równocześnie z ich przeżywaniem”, czy też „w jakiś czas po nim”¹¹. Zwraca również uwagę na to, iż zeznania introspekcyjne mogą być spontaniczne bądź też kierowane za pomocą uprzednio przygotowanych pytań, które zadaje się wszystkim badanym. Ten ostatni sposób zdobywania informacji Kreutz nazywa metodą introspekcji pytaniowej¹².

W wywiadzie o wywiadzie staraliśmy się za pomocą pytań skłonić respondenta do introspekcji z pamięci. Interesowały nas świadome procesy prowadzące do uzyskania odpowiedzi na pytanie kwestionariusza. Przyjmowaliśmy, biorąc pod uwagę niewielką odległość w czasie wywiadu kwestionariuszowego i wywiadu o wywiadzie, iż respondenci będą w stanie wiernie odtworzyć wszystkie te procesy, które zachodziły w nich w trakcie odpowiadania na pytanie kwestionariusza. Metodologiczne założenia wywiadu o wywiadzie przedstawia schemat 1.

Schemat 1. Założony przebieg wywiadu o wywiadzie

Obserwacje ankietatorów i analiza wywiadów o wywiadzie zdają się wskazywać na to, iż najczęściej występujący przebieg wywiadu o wywiadzie nie pokrywał się z naszymi założeniami (por.

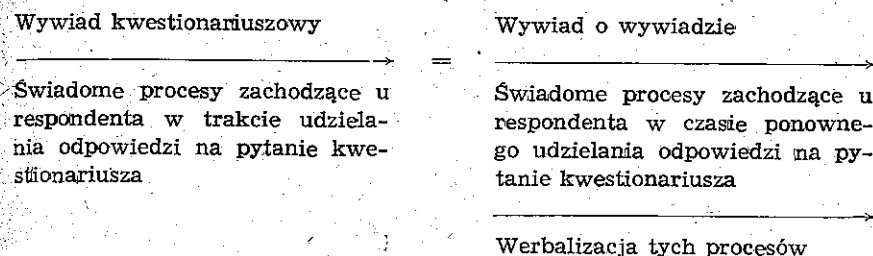
¹⁰ M. Kreutz, *Metody współczesnej psychologii. Studium krytyczne*, Warszawa 1962, s. 27.

¹¹ M. Kreutz, *op. cit.*, s. 29.

¹² *Op. cit.*, s. 109 - 132.

schemat 2). Wypowiedzi respondentów w wywiadzie o wywiadzie dotyczyły bezpośrednio najczęściej nie przeżyć, których doznawali w czasie wywiadu zasadniczego, lecz przeżyć aktualnych. Po odtworzeniu pytania równoległe z odtworzeniem odpowiedzi respondent jak gdyby ponownie formował odpowiedź i stymulowany przez ankietera werbalizował swoje doznania. Przypominanie sobie pewnych elementów procesu formowania odpowiedzi w czasie wywiadu zasadniczego wpływało jedynie na wypowiedzi respondentów w wywiadzie o wywiadzie, nie stanowiło jednak ich wyłącznej podstawy. Oczywiście nie możemy wykluczyć, iż introspekcja z pamięci nie występowała. Jednak naszym zdaniem dla większości przeprowadzonych wywiadów o wywiadzie typowa była druga z opisanych tu sytuacji.

Schemat 2. Najczęściej występujący przebieg wywiadu o wywiadzie

Jeśli podstawę odpowiedzi w wywiadzie o wywiadzie stanowiły częściej aktualne przeżycia respondenta niż przypomnienie przeżyć doznawanych w czasie wywiadu zasadniczego, to pojawia się problem stosunku do siebie tych przeżyć i jednocześnie pytanie, czy informacje uzyskane w wywiadzie o wywiadzie można odnieść do procesu formowania odpowiedzi w wywiadzie zasadniczym. Nasza odpowiedź na to ostatnie pytanie jest pozytywna. Opiera się ona na przekonaniu, że przeżycia, których bezpośrednio dotyczyły wypowiedzi w wywiadzie o wywiadzie, stanowiły częściowe powtórzenie i kontynuację tego, czego respondenci doznawali poprzednio, tj. w wywiadzie zasadniczym. Uzasadnienie tego przekonania jest następujące:

1. Przedstawienie respondentowi odpowiedzi udzielonej w wywiadzie zasadniczym kierowało jego myśli na te przeżycia i procesy, które pojawiły się w czasie wywiadu zasadniczego.

2. Sprzyjała temu bliskość czasowa wywiadu kwestionariuszowego i wywiadu o wywiadzie.

3. Niezbyt wysoki poziom intelektualny respondentów i związane z tym ich możliwości nie sprzyjały temu, aby ich reakcja na to samo pytanie tak szybko uległa zmianie lub aby mogli zmyślać, to o czym mówili.

Trzeba jeszcze dodać, że zapewne znaczna część respondentów przypominała sobie także to, czego doznawali poprzednio, i dawała temu wyraz w wywiadzie. W sumie można przyjąć, że chociaż mechanizm formowania odpowiedzi w wywiadzie o wywiadzie okazał się zgodnie z naszymi obserwacjami inny niż ten, który zakładaliśmy na początku, dane, które zdobyliśmy, pozwalają formułować wnioski o procesach psychicznych respondentów w czasie zasadniczego wywiadu. Do takiej konkluzji skłania jakościowa interpretacja naszych doświadczeń, co oczywiście nie stanowi argumentu decydującego, jednak posiada znaczenie wtedy, gdy trudno jest o bezpośrednie dowody dla uzasadnienia takiego czy innego stanowiska.

b) Opracowanie materiałów uzyskanych w wywiadzie o wywiadzie i jego wyniki

Wywiad o wywiadzie miał dostarczyć danych odnośnie do przebiegu procesu formowania odpowiedzi na pytanie kwestionariusza. Chcąc sprawdzić, czy wywiad spełnił swoje zadanie, analizowaliśmy poszczególne wywiady z punktu widzenia kompletności zawartych w nich danych o przebiegu tego procesu, oceniając równocześnie wiarygodność zdobytych informacji.

Instrukcję kodową przygotowano między innymi pod kątem tego typu analizy. Czytając materiały z kolejnych wywiadów o wywiadzie koderzy rozstrzygali, czy w danym wywiadzie uzyskano poszczególne poszukiwane informacje, oraz określali ich wiarygodność. Wiarygodność danych kwestionowano, gdy ankieter zadawał pytania niejasne, sugerujące, oraz wówczas gdy res-

pondent udzielał odpowiedzi wieloznacznych lub sprzecznych, mimo iż zastosowany przez ankietera sposób pytania nie budził zastrzeżeń. Decyzje koderów zapisywano w kartach kodowych. Znaczna część tych kart została poddana ponownej analizie w celu upewnienia się, czy postępowanie koderów było dostatecznie ujednolicone, i wyeliminowania stwierdzonych rozbieżności¹³.

Kierując się wyżej wskazanymi kryteriami uznawaliśmy, iż wywiad o wywiadzie był skuteczny (dał efekt pozytywny), jeśli materiały z tego wywiadu zawierały wszystkie poszukiwane informacje o przebiegu procesu formowania odpowiedzi, a ich wiarygodność nie budziła wątpliwości. W sytuacji, gdy choć jeden z tych warunków nie został spełniony, uznawaliśmy, że wywiad nie był skuteczny (dał efekt negatywny). Poniżej zamieszczamy przepisane z taśmy magnetofonowej dwa wywiady o wywiadzie. Pierwszy z nich jest — zgodnie z przyjętą tu terminologią — wywiadem o efekcie pozytywnym, drugi wywiadem o efekcie negatywnym. Wywiady dotyczą następującego pytania z wywiadu kwestionariuszowego: „Czy P. uważa, że w Celulozie stanowisko mistrza łatwiej jest otrzymać komuś, kto jest w partii, czy bezpartyjnemu, czy przynależność do partii nie ma na to wpływu?”

- łatwiej partyjnemu
- łatwiej bezpartyjnemu
- nie ma wpływu”.

Wywiad I. Odpowiedź respondenta w wywiadzie zasadniczym: „nie ma wpływu”.

Po odtworzeniu pytania kwestionariuszowego i odpowiedzi respondenta rozmowa miała następujący przebieg:

A — O co nam chodziło w tym pytaniu?

R — No, czy partyjni, bezpartyjni mają te same szanse zajmowania stanowiska brygadzysty, mistrza czy kogoś jeszcze na stanowisku kierowniczym.

A — Jakie było zadanie, które postawiliśmy przed P.? Co miała P. zrobić z tym pytaniem? Czego P. miała dokonać?

R — Wyboru.

¹³ Por. J. Lutyński, *Cele, przebieg i wstępne wyniki badań weryfikacyjnych we Włocławku w 1973 r.*, artykuł w niniejszym tomie *Analiz i prób...*

- A — Dobrze, wyboru. A czy jeśli chodzi o to pytanie, czy była P. przekonana, że to dotyczy również P. zakładu, czy nie?
- R — Tak, bo tutaj też są partyjni i bezpartyjni, działa organizacja partyjna.
- A — Co P. brała pod uwagę, zanim P. dała nam odpowiedź, że przynależność nie ma wpływu?
- R — To na podstawie swego kierownika, nie jest partyjny, a jednak zajmuje stanowisko kierownicze, a mógłby przecież też ktoś inny objąć to stanowisko.
- A — Rozumiem, a czy tylko ten jeden przykład brała P. pod uwagę, czy jeszcze jakieś inne?
- R — No, raczej nie, raczej przykładów nie, tylko myślę, że tak chyba jest, no przecież dlaczego miałyby być inaczej z partyjnymi i bezpartyjnymi, jeśli mają takie same wykształcenie czy wiadomości, no to dlaczego nie mają zajmować stanowisk tylko dlatego, że nie są w partii.
- A — Czy to, co P. nam przed chwilą powiedziała, plus ten przypadek z kierownikiem, to było wszystko, o czym P. myślała, zanim udzieliła nam odpowiedzi na to pytanie? Czy jeszcze jakaś inna myśl była?
- R — Że tak powinno być chyba, to, co przedtem powiedziałam.
- A — Acha, że tak powinno być. P. jest przekonana o tym, co nam P. powiedziała?
- R — No tak, oczywiście ¹⁴.

Wywiad II. Odpowiedź respondenta w wywiadzie zasadniczym: „łatwiej partyjnemu”.

Po odtworzeniu pytania i odpowiedzi respondenta w wywiadzie kwestionariuszowym rozmowa miała następujący przebieg:

- A — Ja tutaj znowu zapytam P. o to, o co nam chodziło w tym pytaniu, kiedy zadawaliśmy P. to pytanie.
- R — Mnie się wydaje, że łatwiej jest takiemu otrzymać stanowisko mistrza, który należy do czegoś po prostu, gdzieś do partii, zawsze ma

¹⁴ W cytowanym wywiadzie (teczka nr 123) ankieter w zasadzie poprawnie wywiązał się ze swoich zadań. Uzyskał wszystkie poszukiwane informacje, a ich wiarygodność nie budzi zastrzeżeń. Ankieter ustalił rozumienie pytania (poprawne), procesy prawidłowe prowadzące do uformowania odpowiedzi, wykluczył wystąpienie szkodliwych procesów dodatkowych oraz sprawdził, iż respondentka przekonana jest o prawdziwości udzielonej odpowiedzi. Ankieter niepotrzebnie zadawał pytanie o akceptację założeń empirycznych.

- inne jakieś, zawsze inaczej patrzą na takiego, gdzie na przykład do ZMS, czy gdzieś to tam z takiego pracownika to ...,
- A — A czy P. z takimi właśnie sprawami, że łatwiej jest człowiekowi, który należy do partii, zdobyć to stanowisko mistrza spotkała się P. na przykład w zakładzie u siebie?
- R — Nie spotkałam się, mnie się wydaje, że do mistrza to i ten musi mieć, żeby był mistrzem, mi się wydaje, że też musi mieć jakąś szkołę, czy majstrem, żeby był na tym stanowisku, no bo tak bez szkoły to też chyba
- A — Czy u P. w zakładzie takiej sytuacji nie było?
- R — Nie było ¹⁵.

Spośród 814 zakwalifikowanych do opracowania wywiadów o wywiadzie 702 wywiady (86% ogółu opracowywanych wywiadów o wywiadzie) przyniosły efekt pozytywny, natomiast 112 wywiadów dało efekt negatywny.

¹⁵ Ankieter w tym wywiadzie o wywiadzie (teczka nr 23) popełnił szereg błędów, które spowodowały, że wywiad przyniósł efekt negatywny. Pierwsza grupa błędów ankietera wiąże się z ustalaniem rozumienia pytania. Pierwsze pytanie ankietera nie jest zbyt jasne, a poza tym ankieter poprzestał na wypowiedzi respondentki, z której nie można jednoznacznie wywnioskować, czy zrozumiała pytanie. W efekcie nie bardzo wiadomo, czy rozumienie było prawidłowe, czy zniekształcone (ankieter uznał je za prawidłowe). Druga grupa błędów ankietera wiąże się z uzyskiwaniem informacji o akceptacji założeń empirycznych pytania. Błędy te świadczą o niezrozumieniu przez ankietera charakteru założeń empirycznych, tj. o nieodróżnianiu ich od założeń pragmatycznych. Pytanie: „Czy z takimi właśnie sprawami [...] spotkała się Pani np. w zakładzie u siebie?” jest co najwyżej pytaniem o akceptację założeń pragmatycznych, a nie empirycznych. Błąd popełniony w tym miejscu przez ankietera polega także na nieprzestrzeganiu ustaleń z karty pytania, albowiem wypytanie o akceptację założeń empirycznych nie było przewidywane w karcie tego pytania. Ponadto po uzyskaniu informacji, że respondentka nie spotkała się z takimi sprawami, ankieter wyraźnie dąży do zakończenia wywiadu o wywiadzie, pomijając odpowiedź, w której respondentka mówi o tym, że dla uzyskania stanowiska mistrza potrzebne jest wykształcenie.

Reasumując — błędne postępowanie ankietera, na skutek którego nie zostały uzyskane potrzebne informacje, polega na niedostatecznym „wypytywaniu” w odniesieniu do rozumienia pytania i obraniu błędnego toku wywiadu na skutek niewłaściwego zrozumienia idei założeń empirycznych.

c) Liczba pytań poddanych analizie w wywiadzie o wywiadzie a jego wyniki

W analizie wyników wywiadu o wywiadzie zastanawialiśmy się również nad tym, czy liczba pytań kwestionariuszowych wybranych do wywiadu o wywiadzie nie była zbyt duża (z każdym z respondentów przeprowadzono wywiad o wywiadzie w stosunku do 7 pytań). Prowadząc wywiady odnośnie do ostatnich pytań, ankietery mogli być zmęczeni, co z kolei mogło osłabiać ich motywacje do wysiłku. Gdyby tak było, to procent wywiadów o efekcie pozytywnym powinien maleć przy kolejnych pytaniach będących przedmiotem wywiadu o wywiadzie.

Tabela 1. Procent wywiadów o efekcie pozytywnym i negatywnym dla kolejnych pytań kwestionariusza, będących przedmiotem wywiadu o wywiadzie

Skuteczność wywiadu o wywiadzie	Nr kolejny pytania kwestionariuszowego						
	14	16	17	19	21	22	24
Wywiady o efekcie pozytywnym	82	88	79	85	89	91	91
Wywiady o efekcie negatywnym	18	12	21	15	11	9	9
Ogółem	100% = 119	100% = 117	100% = 117	100% = 117	100% = 114	100% = 117	100% = 113

Z tabeli 1 wynika, iż zależność tego typu nie wystąpiła. Przeciwnie, dane liczbowe przedstawione w tej tabeli wskazują na to, że nieco więcej wywiadów o efekcie pozytywnym uzyskiwano w wywiadach na temat ostatnich pytań kwestionariusza niż w wywiadach odnośnie do pytań pierwszych. Wytlumaczenia tego faktu można szukać w tym, że ankietery nabywali w toku kolejnych wywiadów o wywiadzie pewnej wprawy w prowadzeniu rozmowy. Trzeba zaznaczyć, iż zależność ta nie ma charakteru pozornego ze względu na stopień trudności kolejnych pytań kwestionariusza. Nie miała bowiem miejsca taka sytuacja, że pytania pierwsze były pytaniami trudniejszymi niż ostatnie¹⁶. Dalsze

¹⁶ Por. A. Rostocki, *Możliwości i sposoby oceny stopnia trudności pytań kwestionariusza*, artykuł w niniejszym tomie *Analiz i prób...*

analizy wykazały zresztą, iż trudność pytania nie ma wpływu na skuteczność wywiadu o wywiadzie¹⁷.

Wydaje się zatem, że liczba pytań kwestionariuszowych wytypowanych do wywiadu o wywiadzie nie była zbyt duża ze względu na możliwości ankietów. Wniosek ten — naszym zdaniem — może być uwzględniony przy projektowaniu ewentualnych dalszych badań z zastosowaniem wywiadu o wywiadzie.

d) Źródła niepowodzeń wywiadu o wywiadzie

Wywiady o efekcie negatywnym poddaliśmy następnie szczegółowej analizie z punktu widzenia przyczyn ich niepowodzenia. Wyróżniliśmy dwa rodzaje tych przyczyn: błędy ankietów i błędy metody.

Uznawaliśmy, iż ankietę popełnił błąd, gdy:

- braki informacji w wywiadzie o wywiadzie wynikały z niezadania odpowiednich pytań bądź ich niejasnego sformułowania,
- formułował pytanie w sposób sugerujący, co powodowało, iż nie mogliśmy uznać uzyskanych informacji za wiarygodne.

Stwierdziliśmy błąd metody w przypadkach, kiedy ankietę poprawnie prowadził wywiad, a mimo tego nie uzyskał poszukiwanych informacji, gdyż respondent reagował milczeniem na zadawane mu pytania lub odmawiał odpowiedzi na te pytania, oraz w sytuacjach, gdy wiarygodność otrzymanych informacji była wątpliwa, ponieważ respondent wypowiadał się w sposób sprzeczny lub wieloznaczny.

Negatywny efekt wywiadu o wywiadzie z winy ankietów wystąpił w 89 przypadkach. Tak więc tylko w 23 przypadkach zawiodła nas zastosowana metoda. Nie stanowi to nawet 30% ogółu opracowywanych wywiadów o wywiadzie. Wydaje się zatem, iż użyteczność wywiadu o wywiadzie jako metody uzyskiwania danych o przebiegu procesu formowania odpowiedzi na pytania

¹⁷ Współczynnik korelacji rang Spearmana, obliczony z dwóch szeregów rangowych i porządkowanych: pierwszy — wg stopnia trudności pytania, drugi — wg procentu wywiadów o efekcie negatywnym kształtuje się na poziomie 0,26, jest więc bardzo niski.

kwestionariuszowe została w naszych badaniach empirycznie potwierdzona.

e) Ocena pracy ankietów w wywiadzie o wywiadzie

Pracę ankietów analizowaliśmy w dwóch płaszczyznach oceniając: dwójki ankietarskie i poszczególnych ankietów.

W poniższym zestawieniu podajemy liczbę wywiadów o wywiadzie, przeprowadzonych przez dwójki ankietarskie i poszczególnych ankietów.

Liczba zrealizowanych wywiadów przez dwójki ankietarskie i poszczególnych ankietów

Nr kolejny dwójki ankietarskiej	Symbol ankietę prowadzącego wywiad o wywiadzie	Liczba zrealizowanych wywiadów o wywiadzie
1	A B	84 63 } 147
2	C D	70 63 } 133
3	E F	77 77 } 154
4	G H 18 G H	49 84 21 } 154
5	I J	84 70 } 154
6	K L	70 42 } 112

Jak wynika z tego zestawienia, dwójki ankietarskie nr 3, 4 i 5 zrealizowały największą liczbę wywiadów o wywiadzie — 154. Liczba ta odpowiada założonej przez nas „normie” wywiadów dla każdej dwójki. Pozostałe dwójki ankietarskie normy tej nie osiągnęły. Najgorzej pod tym względem wypadła dwójka nr 6, której do wykonania normy zabrakło 42 wywiadów.

Warto zwrócić uwagę na znaczne różnice w liczbie przeprowadzonych wywiadów przez ankietów z dwójek nr 1, 4 i 6.

Świadczy to o niewystępowaniu w przypadku tych dwójek systematycznej zmienności w rolach ankietarskich (ankietę prowadzący wywiad kwestionariuszowy, ankietę prowadzący wywiad o wywiadzie) podczas rozmów z kolejnymi respondentami. Można przypuszczać, iż ankietę A, H i K lepiej niż ich koledzy z dwójek opanowali technikę wywiadu o wywiadzie i chętniej podejmowali się jego prowadzenia.

W tabeli 2 podajemy liczbę zrealizowanych przez poszczególne dwójki wywiadów o wywiadzie w różnych fazach pracy w terenie. Należy wyjaśnić, iż faza początkowa trwała 2 dni, natomiast faza środkowa i końcowa po 6 dni.

Tabela 2. Liczba przeprowadzonych wywiadów o wywiadzie przez poszczególne dwójki ankietarskie w różnych fazach pracy w terenie

Nr kolejny dwójki ankietarskiej	Fazy pracy w terenie			Ogółem
	początkowa	środkowa	końcowa	
1	7	56	84	147
2	14	84	35	133
3	14	84	56	154
4	21	56	77	154
5	14	77	63	154
6	14	35	63	112

Zakładaliśmy, iż w początkowej fazie badań każda dwójka ankietarska przeprowadzi 14 wywiadów o wywiadzie, natomiast w fazach środkowej i końcowej liczba zrealizowanych przez dwójkę ankietarską wywiadów będzie mniej więcej równa. Zależało nam bowiem na zachowaniu rytmiczności w pracy terenowej ankietów.

Dane zawarte w tabeli 2 wskazują na to, że dwójki ankietarskie pracowały nierytmicznie. Szczególnie niepokojący jest fakt, że dwójki nr 1, 4 i 6 w fazie końcowej zrealizowały znacznie większą liczbę wywiadów niż w fazie środkowej. Powoduje to konieczność sprawdzenia, czy zmęczenie pracą w terenie, które mogło

wystąpić w fazie końcowej, nie odbiło się niekorzystnie na jakości pracy ankierów (pośpiech w przeprowadzaniu wywiadu o wywiadzie, wzrost liczby wywiadów o negatywnym efekcie).

Nasuwały się dwie hipotezy:

1. Im dłużej ankierzy pracują w terenie, tym przeprowadzają krótsze wywiady o wywiadzie.

2. Im dłużej ankierzy pracują w terenie, tym niższa jest skuteczność wywiadu o wywiadzie jako metody uzyskiwania danych o reakcji wewnętrznej respondenta na pytanie kwestionariusza.

Sprawdzenie pierwszej z tych hipotez wiązało się z pewnymi trudnościami. Nie dysponowaliśmy bowiem danymi odnośnie do czasu trwania poszczególnych wywiadów o wywiadzie. Posiadaliśmy natomiast informacje o czasie całości postępowania badawczego w stosunku do każdego respondenta (wywiad kwestionariuszowy, testy, wywiad o wywiadzie). Wychodząc z założenia, iż zmęczony ankier będzie w równym stopniu dążył do skrócenia czasu trwania wywiadu o wywiadzie, jak i pozostałych elementów postępowania badawczego, postanowiliśmy je wykorzystać.

Obliczyliśmy dla poszczególnych dwójek ankierskich współczynnik korelacji rang Kendalla z dwóch szeregów rangowych. Pierwszy zbudowano według kolejności dni pracy w terenie, drugi według średniego czasu postępowania badawczego z jednym respondentem w danym dniu. Współczynnik ten dla kolejnych dwójek ankierskich kształtuje się następująco:

dwójka nr	1	—	0,78
" "	2	—	0,02
" "	3	—	0,20
" "	4	—	0,06
" "	5	—	0,40
" "	6	—	0,26

Znacząca statystycznie korelacja występuje zatem tylko w przypadku dwójek ankierskich nr 1 i 5.

Warto również podać średni czas trwania całości postępowania badawczego z jednym respondentem dla poszczególnych dwójek:

dwójka nr	1	—	79	minut
" "	2	—	58	"
" "	3	—	55	"
" "	4	—	74	"
" "	5	—	62	"
" "	6	—	67	"

Zwróćmy uwagę, że dwójka ankierska nr 1 legitymuje się najdłuższym czasem postępowania badawczego z jednym respondentem. Nasuwa to przypuszczenie, że stwierdzona w przypadku tej dwójki tendencja do skracania czasu postępowania badawczego nie powodowała skutków negatywnych. Wywiady przeprowadzone przez tę dwójkę w końcowej fazie pracy w terenie nie były krótsze niż wywiady pozostałych ankierów.

Nie potwierdziła się również hipoteza, że im dłużej ankierzy pracują w terenie, tym niższa jest skuteczność wywiadu o wywiadzie jako metody uzyskiwania danych o reakcji wewnętrznej respondenta na pytanie kwestionariusza. Współczynnik korelacji rang Kendalla, obliczony z dwóch szeregów rangowych zbudowanych wg: pierwszy — kolejności dni pracy w terenie, drugi — procentu wywiadów o wywiadzie o efekcie negatywnym dla poszczególnych dwójek ankierskich — wynosi:

dwójka nr	1	—	0,07
" "	2	—	0,22
" "	3	—	0,36
" "	4	—	0,25
" "	5	—	0,07
" "	6	—	0,07

W dalszym ciągu rozważań zajmujemy się wyłącznie oceną pracy poszczególnych ankierów biorąc pod uwagę:

- liczbę przeprowadzonych wywiadów o wywiadzie, które przyniosły efekt pozytywny,
- błędy popełniane w wywiadzie o wywiadzie.

Tabela 3. Procent wywiadów przeprowadzonych przez poszczególnych ankierów wg ich efektu

Symbol ankiera prowadzącego wywiad o wywiadzie	Procent zrealizowanych wywiadów o efekcie		Ogółem
	pozytywnym	negatywnym	
A	98	2	100
B	93	7	100
C	75	25	100
D	90	10	100
E	84	16	100
F	82	18	100
G	96	4	100
H	93	7	100
G H*	100	0	100
J	85	15	100
Y	82	18	100
K	79	21	100
L	65	35	100

* Ankierzy G i H część wywiadów o wywiadzie prowadzili wspólnie.

W tabeli 3 informujemy o tym, jaki był w przypadku każdego ankiera procentowy udział wywiadów o efekcie pozytywnym wśród ogółu przeprowadzonych przez niego wywiadów o wywiadzie. Okazuje się, iż stosunkowo najwięcej wywiadów o efekcie pozytywnym (93% i więcej ogółu zrealizowanych przez danego ankiera) mają na swym koncie ankierzy A, B, G i H, natomiast ankierzy C, K i L mają tych wywiadów stosunkowo najmniej (poniżej 80% ogółu)¹⁸.

Jak pamiętamy, ankierom pozostawiono swobodę w zakresie doboru respondentów. Istniała zatem możliwość, iż pewni ankierzy częściej uzyskiwali pozytywny efekt w wywiadzie o wy-

¹⁸ Warto zwrócić uwagę na to, że ankierzy A i B oraz G i H — stosunkowo najczęściej osiągający pozytywny efekt wywiadu o wywiadzie — tworzyli dwójki ankierskie nr 1 i 4. Dwójkę ankierską stanowili również ankierzy K i L (dwójka nr 6), którzy najczęściej uzyskiwali negatywny efekt wywiadu o wywiadzie.

wywiadzie, ponieważ selekcjonowali badanych wybierając do wywiadów tylko tych, którzy „w pierwszym kontakcie” wykazali się bogatszym słownictwem, byli bardziej rozmowni itp. Prawdopodobne jest, że osoby osiągające wysoki wynik w teście słownikowym są łatwiejszymi respondentami, ponieważ dysponują szerszym zasobem słów, co powoduje, iż można się z nimi porozumieć stosunkowo szybko i bez większego wysiłku¹⁹.

Obliczyliśmy w związku z tym współczynnik korelacji rang Spearmana z dwóch szeregów rangowych tworzonych według:

- procentu wywiadów o efekcie pozytywnym dla poszczególnych ankierów,
- procentu wywiadów przeprowadzonych przez poszczególnych ankierów z respondentami o wysokim wyniku w teście słownikowym.

Współczynnik ten kształtuje się na poziomie 0,23. Upoważnia to raczej do odrzucenia hipotezy o dokonywaniu przez ankierów wstępnej selekcji badanych.

Analizowaliśmy również wywiady poszczególnych ankierów, rozpatrując popełnione przez nich błędy. Błędy ankierów polegały na:

- podjęciu niesłusznych decyzji przy rozstrzyganiu o istotności bądź nieistotności odpowiedzi respondenta na pytanie kwestionariusza,
- nieprzebrnięciu ustalonego toku wywiadu o wywiadzie,
- niezrealizowaniu w wywiadzie o wywiadzie wszystkich poszukiwanych informacji,
- niepoprawnym formułowaniu pytań w wywiadzie o wywiadzie (tj. w sposób wieloznaczny i sugerujący).

Ankierzy na ogół poprawnie określali istotność uzyskanych odpowiedzi na pytania kwestionariusza. Błędy wystąpiły tylko w 19 przypadkach, przy czym najczęściej popełniał je ankier J (por. tab. 4).

¹⁹ Por. B. Dudek, R. Kietliński, *Zastosowanie testów psychologicznych do oceny osób odpowiadających na pytania w wywiadzie kwestionariuszowym*, artykuł w niniejszym tomie *Analiz i prób...*

Tabela 4. Błędy popełniane przez poszczególnych ankietów w wywiadach o wywiadzie (w procentach)

Procent wywiadów, w których ankietę po- pełni następujące błędy:	Symbol ankietera												
	A	B	C	D	E	F	G	H	GH	I	J	K	L
Niepoprawne określenie istotności odpowiedzi respondenta na pytanie kwestionariusza	2,4	3,3	0	0	0	4,2	2,0	1,2	0	1,3	9,5	2,9	2,7
Nieprzestrzeganie usta- lonego toku wywiadu o wywiadzie	7,3	9,8	7,5	20,3	23,0	15,5	2,0	9,6	9,5	5,0	4,8	13,2	5,4
Braki informacyjne w wywiadzie o wywia- dzie	9,8	4,9	20,9	16,9	9,5	7,1	2,0	7,2	4,8	8,8	15,9	32,4	35,1
Niepoprawne formuło- wanie pytań w wy- wiadzie o wywiadzie	0,8	4,9	20,9	10,2	6,8	8,5	8,3	6,0	0	21,3	22,2	16,2	24,3
Liczba wywiadów	82 = 100 %	61 = 100 %	67 = 100 %	59 = 100 %	74 = 100 %	71 = 100 %	48 = 100 %	83 = 100 %	21 = 100 %	80 = 100 %	63 = 100 %	68 = 100 %	37 = 100 %

Uwaga: Procenty nie sumują się do stu, ponieważ w tabeli nie uwzględniono błędów, których źródłem była metoda, oraz wywiadów przeprowadzo-
nych poprawnie.

U ankietów A, B, G i H błędy w prowadzeniu wywiadu o wywiadzie występowały rzadko i miały raczej charakter przy-
padkowy. Dla pozostałych ankietów można wyróżnić pewne
błędy typowe ze względu na znacznie wyższą, niż to ma miejsce
w przypadku ankietów A, B, G i H, częstotliwość ich wystę-
powania. I tak, dla ankietów E i F typowe jest nieprzestrzega-
nie ustalonego toku wywiadu. U ankietów C, J, K i L najczę-
ściej występowały nieprawidłowości w sposobie zadawania py-
tań w wywiadzie o wywiadzie oraz braki informacji wynikające
z niezadania odpowiednich pytań w czasie tego wywiadu. Typo-
wym błędem ankietera I była wieloznaczność i sugestywność
sposobu pytania. Ankietę D z kolei nie przestrzegał ustalonego
toku wywiadu oraz nie zadawał wszystkich potrzebnych pytań,
co doprowadziło do braków informacji (por. tab. 4).

f) Ocena projektowanego sposobu pytania w wywiadzie o wywiadzie

Przeprowadzona analiza wywiadów o wywiadzie wskazuje na
to, że przedstawienie ankietom wzorów pytań nie spełniło
swoich zadań. Większość ankietów prowadząc wywiad o wy-
wiadzie ograniczała się do zadania zaproponowanych im przez
badaczy pytań. Ich inwencja w zakresie formułowania pytań by-
ła ograniczona. Na wysiłek ten zdobyli się tylko ankietery A,
B, G i H. Doprowadziło to wszystko do znacznej schematyzacji
sposobów pytania o poszczególne poszukiwane informacje.

Wyda się ponadto, iż braki informacyjne w niektórych wy-
wiadach spowodowane były przede wszystkim bierną postawą
ankietów przy formułowaniu pytań. Można przypuszczać, że
ankietery po wykorzystaniu podanych im wzorów pytań odnoś-
nie do konkretnej poszukiwanej informacji czuli się zwolnieni
z obowiązku dalszego pytania, nawet wówczas gdy jej nie uzy-
skali.

Wystąpiło jeszcze inne niekorzystne zjawisko. Dysponując al-
ternatywnymi pytaniami dla uzyskania każdej z poszukiwanych
informacji ankietery często zadawali je jedno po drugim, nie
czekając na reakcję rozmówcy. Respondenci o niższym poziomie

intelektualnym tracili orientację, o co się ich pyta. Konieczne były dodatkowe wyjaśnienia, co niepotrzebnie przedłużało czas trwania wywiadu o wywiadzie. Zdarzały się i takie przypadki, że zdezorientowani respondenci odmawiali odpowiedzi.

Tabela 5. Błędy ankierów wg kolejnych poszukiwanych informacji

Kolejne poszukiwane informacje	Błędy ankierów		
	Nieuzasadnione opuszczenie pytań w wywiadzie o wywiadzie	Częściowo uzasadnione opuszczenie niektórych pytań w wywiadzie o wywiadzie*	Wieloznaczność i sugestywność sposobu pytania
Rozumienie pytania kwestionariuszowego	0	26,6	62,1
Przyczyny nieprawidłowego odbioru i nieprawidłowego rozumienia pytania kwestionariuszowego	25,3	1,0	12,6
Akceptacja założeń merytorycznych pytania kwestionariuszowego	4,7	18,2	3,2
Akceptacja założeń pragmatycznych pytania kwestionariuszowego	0,9	0,5	0
Wystąpienie procesów zastępczych przy formułowaniu stanowiska i odpowiedzi na pytanie kwestionariusza	2,8	0	2,1
Przebieg procesów prawidłowych prowadzących do uformowania stanowiska i odpowiedzi na pytanie kwestionariusza	1,9	2,2	6,3
Wystąpienie procesów dodatkowych przy formułowaniu stanowiska i odpowiedzi na pytanie kwestionariusza	57,9	1,0	11,6
Przekonanie o prawdziwości odpowiedzi udzielonych w wywiadzie kwestionariuszowym	6,5	50,5	2,1
Ogółem	107 = 100 %	192 = 100 %	95 = 100 %

* Dotyczy to sytuacji, w których ankier nie zadał w wywiadzie o wywiadzie pytań o daną poszukiwaną informację, ponieważ można ją było interpretować z poprzednich wypowiedzi respondenta.

Procent obliczono z ogólnej liczby błędów danego rodzaju, ujawnionych we wszystkich wywiadach o wywiadzie.

Ankierzy prowadząc wywiad o wywiadzie stosunkowo najczęściej pomijali pytania o:

1. przyczyny nieprawidłowego odbioru i nieprawidłowego rozumienia treści pytania kwestionariuszowego,
2. wystąpienie procesów dodatkowych,
3. akceptację założeń merytorycznych pytania,
4. wystąpienie u respondentów przekonania o prawdziwości udzielonej odpowiedzi (por. tab. 5).

Uzyskanie pierwszej z tych informacji wiązało się z koniecznością zastosowania wielu różnych pytań. Odpowiedź na te pytania sprawiała respondentom dużo trudności. Często mimo wysiłków ankiera informacji tych nie otrzymywano. Negatywne doświadczenia ankierów w tym zakresie w pierwszych wywiadach powodowały zapewne opuszczenie tych pytań podczas przeprowadzania dalszych wywiadów.

Stosunkowo częste pomijanie w wywiadzie o wywiadzie pytań odnośnie do drugiej informacji mogło wynikać stąd, iż ankierzy nie potrafili sformułować odpowiednich pytań, proponowane zaś im przez badaczy (sformułowane w sposób zawyły i nie zawsze jednoznaczny) nie dawały pozytywnych efektów.

Niezadawanie pytań o akceptację założeń merytorycznych i wystąpienie u respondenta przekonania o prawdziwości udzielonej odpowiedzi wydają się częściowo uzasadnione ze względu na możliwość ich interpretowania z jego poprzednich wypowiedzi.

Błędy w formułowaniu pytań pojawiły się stosunkowo najczęściej przy ustalaniu: rozumienia pytania — wieloznaczność zadawanych pytań, przyczyn nieprawidłowego odbioru i rozumienia pytania — sugestia, wystąpienia procesów dodatkowych — sugestia (por. tab. 5).

5. Uwagi końcowe

Ze względu na swoją operatywność wywiad o wywiadzie jako metoda otrzymywania informacji o reakcji wewnętrznej respondenta na pytanie kwestionariusza zasługuje na ogólną oce-

nę pozytywną. Tylko w 23 przypadkach nie udało się uzyskać interesujących nas danych, mimo iż ankieterzy zastosowali się do wszystkich przekazanych im dyrektyw i prowadzili wywiad „wzorowo”. Należy dodać, iż nie było respondentów, w stosunku do których wywiad z zasady okazał się nieskuteczny²⁰. W pozostałych 89 przypadkach niepowodzenie zastosowanej metody obciąża ankieterów. Liczba niepowodzeń nie zależy przy tym od liczby przeprowadzonych wywiadów, liczby i stopnia trudności pytań kwestionariusza, będących obiektem wywiadu o wywiadzie. Błędy ankieterskie spowodowane być mogły czynnikami, które poniżej omówimy.

Wydaje się, iż nie wszystkie z przygotowanych do prowadzenia wywiadu o wywiadzie narzędzi badawczych spełniły swoją rolę. Podstawowym narzędziem wykorzystywanym przez ankieterów w trakcie wywiadów był graficzny schemat toku wywiadu. Ankieterzy opanowali pamięciowo listę jednostkowych pytań badacza i w czasie wywiadów już się nią nie posługiwali. Sprzyjało to swobodnemu prowadzeniu wywiadu o wywiadzie.

Ankieterzy nie przywiązywali jednak większej uwagi do kart pytań. Zapoznali się z nimi pobieżnie i rzadko je wykorzystywali w wywiadzie. Karty te zresztą nie były dobrze opracowane. Podawane w niektórych kartach informacje nie były dostatecznie sprecyzowane. Powodowało to, iż nie zawsze mogła wystąpić założona konkretyzacja poszukiwanych informacji.

Przekazanie ankieterom wzorów pytań do wywiadu o wywiadzie spowodowało przede wszystkim — niekorzystną z punktu widzenia możliwości uzyskania wszystkich poszukiwanych informacji — schematyzację sposobów pytania.

Mieliśmy ograniczone możliwości w zakresie doboru ankieterów, którymi byli studenci odbywający praktyki kursowe. Do realizacji wywiadów wybraliśmy tych, którzy w trakcie szkolenia

²⁰ Z każdym z respondentów, o czym już wspominaliśmy, przeprowadzono 7 częściowych wywiadów o wywiadzie. Sprawdziliśmy, czy wśród respondentów znaleźli się tacy, w stosunku do których zastosowana metoda z reguły dawała efekt negatywny. Okazało się, iż wśród naszych rozmówców osób takich nie było. Tylko w przypadku 2 respondentów negatywny efekt wywiadu uzyskano w 3 częściowych wywiadach o wywiadzie.

zaprezentowali się najlepiej. Nie wszyscy jednak osiągnęli odpowiednią sprawność w prowadzeniu wywiadu o wywiadzie. Byli to przede wszystkim studenci o niższym poziomie intelektualnym, którym opanowanie dyrektyw badawczych sprawiało duże trudności. Nie bez znaczenia było również i to, że ankieterzy znaleźli się w sytuacji przymusowej — obowiązkowe praktyki. Mimo zastosowania opisanych poprzednio zabiegów socjotechnicznych nie u wszystkich udało się wzbudzić zainteresowanie i zapał do tego typu pracy w terenie.

Nasuwa się również przypuszczenie, iż należało poświęcić znacznie więcej czasu na zbieranie materiałów. Wywiady były trudne, wymagały od ankieterów dużej sprawności intelektualnej, samokontroli i krytycyzmu wobec własnych poczynąń. Łatwo mogły powodować zmęczenie, co niewątpliwie osłabiało motywację do dalszej pracy.

Niebezpieczne było także stawianie ankieterom pewnych „norm” wywiadów. Z przeprowadzonych analiz wynika, że nawet najlepsi ankieterzy nie zawsze mogli je zrealizować.

Zastanawiając się nad perspektywami wykorzystania przedstawionej tu metody należy wyjaśnić, iż jej operatywność sprawdzona została w stosunku do pewnego rodzaju pytań kwestionariusza (tzw. pytań trudnych) i pewnej kategorii respondentów. Zastosowanie jej np. do pytań drażliwych może dać zupełnie inne wyniki. Zastanawialiśmy się również nad tym, jakie warunki winni spełniać respondenci, by wywiad o wywiadzie dawał efekt pozytywny. Cechami niewątpliwie pożądanymi są: szczerość i chęć współpracy z ankieterem. Duże znaczenie mogą mieć również zdolności introspekcyjne i zasób słownictwa. Oczywiście znalezienie takich respondentów nie jest sprawą łatwą. Możliwość wnioskowania o tym, że dana osoba takie właśnie „zalety” posiada w oparciu o poziom wykształcenia czy przynależność do kategorii społeczno-zawodowej są bardzo zawodne. Wynik w teście słownikowym nie stwarza również możliwości predykcji o „zdolnościach” danej osoby do wywiadu o wywiadzie²¹. Spra-

²¹ Sprawdzaliśmy (obliczając współczynnik korelacji Q) następującą hipotezę: pozytywny efekt wywiadu o wywiadzie częściej uzyskują respon-

wę tę jedynie sygnalizujemy, jako wymagającą głębszej analizy.

Projektując dalsze badania tego typu należy się również zastanowić nad ograniczeniem materiałów do prowadzenia wywiadu o wywiadzie. Duża liczba narzędzi badawczych przesądza o ich małej operatywności. Wydaje się, iż korzystne byłoby wyeliminowanie kart pytań i opracowanie dla każdego pytania kwestionariusza, będącego przedmiotem wywiadu o wywiadzie, graficznych schematów toku wywiadu, w których kolejne poszukiwane informacje byłyby ostatecznie skonkretyzowane. Niecelowe wydaje się również przekazywanie ankietom wzorów pytań do wywiadu o wywiadzie.

Szczególnie staranny powinien być dobór ankietów do tego typu wywiadów. Najlepiej byłoby zaangażować ankietów o dużym doświadczeniu w prowadzeniu wywiadów swobodnych. Ankietery ci winni odznaczać się wysokim poziomem intelektualnym oraz zdolnościami do samokontroli i autokrytycyzmu. Należy uczynić wszystko, co tylko jest możliwe, by wzbudzić w nich intelektualne i emocjonalne zaangażowanie problematyką badań.

Ocena wywiadu o wywiadzie jako metody uzyskiwania informacji o procesie formowania odpowiedzi przez respondenta dotyczy w pierwszym rzędzie jego operatywności, tj. możliwości uzyskania rezultatów zgodnie z przyjętymi celami i założeniami. Ponieważ metoda ta oparta jest na introspekcji, podlega wielu zarzutom, które tutaj tylko sygnalizowaliśmy, przedstawiając nasze przypuszczenia dotyczące faktycznego przedmiotu introspekcyjnych wypowiedzi i możliwości ich interpretacji zgodnie z celami badań. Przytoczona ocena tej metody nie jest więc uzasadniona w pełni. Wydaje się jednak, że wykazanie operatywności jakiegoś sposobu postępowania ma także znaczenie, nawet jeśli nie można — przynajmniej w danej chwili — ocenić go w pełni.

denci o wysokim wyniku w teście słownikowym niż respondenci o niskim wyniku. Współczynnik ten kształtuje się na poziomie $-0,12$, co raczej przemawia przeciw słuszności powyższej hipotezy.

BOHDAN DUDEK
RYSZARD KIETLIŃSKI

ZASTOSOWANIE TESTÓW PSYCHOLOGICZNYCH DO OCENY OSÓB ODPOWIADAJĄCYCH NA PYTANIA W WYWIADZIE KWESTIONARIUSZOWYM

Cztery drogi może wybrać badacz, aby ustalić swój stopień zaufania do wyników uzyskanych w badaniach kwestionariuszowych.

1. Badacz może dążyć do stworzenia optymalnej sytuacji badawczej, tzn. może tak manipulować sytuacją wewnętrzną i zewnętrzną respondenta, aby ten był skłonny i zdolny do udzielania trafnych odpowiedzi¹. Taki sposób postępowania jest rozpowszechniony w socjologii jeśli nie zawsze w praktyce badawczej, to na pewno w świadomości badaczy. Jest to efekt refleksji metodologicznej, która w głównej mierze nastawiona jest na to, aby ustalić, jaka jest optymalna sytuacja badawcza i co trzeba zrobić, aby ją osiągnąć np. drogą zmniejszenia wpływu ankietarskiego, przeprowadzenia pilotażu w celu ustalenia najlepszego sformułowania pytań w kwestionariuszu, odpowiedniego doboru ankietów oraz ich szkolenia².

2. Badacz może przeprowadzić specjalne badania całej grupy lub wylosowanej próbki, aby stwierdzić, czy w procesie odpowiadania na pytania zaszły szkodliwe zjawiska, które spowodowały udzielenie nietrafnych odpowiedzi. Badania te mogą mieć

¹ Wyjaśnienie terminu „trafna odpowiedź” zob. artykuł J. Lutyńskiego, *Cele, przebieg i wstępne wyniki badań weryfikacyjnych we Włocławku w 1973 r.*, w tym tomie.

² Zob. np. H. H. Hyman, *Interviewing in Social Research*, Univ. Chicago Press 1954.